

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7(477)+342.72/73(438)(043.5)

ГЕНЕЗА ФУНКЦІЙ ІНСТИТУТУ ОМБУДСМАНА У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Банах С.В.,

начальник юридичного відділу

Тернопільський національний економічний університет

У статті розглядаються історичні передумови та причини формування і становлення інституту омбудсмена та визначення його головних функцій, передусім контрольно-наглядових, котрі вплинули на розвиток популярності даного інституту і його розповсюдження в багатьох країнах світу, а також особливості модифікації зазначених функцій з огляду на різницю у політико-соціальному устрої держав, що запровадили даний інститут.

Ключові слова: права людини і громадянина, інститут омбудсмена, функції омбудсмена, Канцлер юстиції, належне управління, трансформація, генеза.

Банах С.В. / ГЕНЕЗИС ФУНКЦИЙ ИНСТИТУТА ОМБУДСМЕНА В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ / Тернопольский национальный экономический университет, Украина

В статье рассматриваются исторические предпосылки и причины формирования и становления института омбудсмена и определения его главных функций, прежде всего контрольно-надзорных, которые повлияли на развитие популярности данного института и его распространение во многих странах мира, а также особенности модификации обозначенных функций с учетом отличий политико-социального строя государств, учредивших институт омбудсмена.

Ключевые слова: права человека и гражданина, институт омбудсмена, функции омбудсмена, Канцлер юстиции, надлежащее управление, трансформация, генезис.

Banach S.V. GENESIS OF FUNCTIONS OF INSTITUTE OF OMBUDSMAN IS IN FOREIGN COUNTRIES / Ternopil national economic university, Ukraine

The basic prerequisites for formation and establishment of the Ombudsman institution in foreign countries are revealed in the article. Besides, the experience of this institution functioning in different countries is examined. In the article the peculiarities of the legal status of the Ombudsman institution are studied. In most countries the ombudsman institution was established when the system of bodies of state authority was already in place and allowance had to be made for national, legal, cultural and other distinctions. One of the principal functions of the ombudsman is to exercise control over the activity of executive and other bodies of state authority by considering citizens' complaints against the actions of bodies of authority or their officials who violated human and citizens' rights and freedoms. In this sense an ombudsman's important and inalienable right is to conduct investigations, on his own initiative included, and on their basis to offer recommendations to have the infringing rights restored in each definite case, to submit proposals on amending laws or revising the unlawful administrative practices of the bodies of state authority. The procedure for filing complaints with the ombudsman is flexible and excludes any tiring formalities, while access to the ombudsman is free and open to all citizens of the country. The most widely accepted is the classical or strong model of an ombudsman introduced for the first time in Sweden in the early 19th century. To this day historians are divided over what exactly social and historical circumstances led to the establishment of this office in Sweden. It could have been the Swedes' centuries-old tradition of respecting the rule of law and individual human rights, or else it was because of the acute struggle for power between the Swedish King and Parliament. In the end, the king's power was considerably curtailed and parliament – in order to counterbalance the royal chancellor of justice – gained the right to elect a parliamentary commissioner to exercise independent control over the administration and the courts. This was reflected in the Constitution of 1809, by which the office of the ombudsman of justice (justice ombudsman) was introduced into Sweden's legal system for the first time. The Swedish model promoted the success and subsequent spread of the concept of ombudsman in Europe and the world. The next country to introduce the office of ombudsman in 1919 was Finland whose legal system was very close to Sweden's. Therefore, the model introduced in Finland was very much similar to the Swedish precedent. The competence and powers of the Finnish ombudsman were just as broad. After the Second World War the idea of the ombudsman institution began to spread rapidly throughout Europe. To date the ombudsman institution at the national, regional and local level exists in more than 100 countries, and its idea keeps on spreading. It would be no exaggeration to say that the ombudsman institution is not only a desirable, but also a necessary element of a national system of human rights protection as well as a key link in the reforms carried out in the countries that chose to advance along the road of democracy and the rule of law.

Key words: Ombudsman, commissioner for human rights, good governance, functions of ombudsmen, human rights, institutional guarantees for rights and freedoms of a human and citizen, principal functions of the ombudsman.

Актуальність теми. Розбудова сучасної правової держави передбачає, передусім, розвиток громадянського суспільства у напрямку утвердження світових стандартів правової культури й поваги до прав і свобод особистості, запровадження нових демократичних інститутів та механізмів, головною метою котрих є забезпечення реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина. До таких інститутів належить і інститут омбудсмена, що має багатотисячолетній світовий досвід у боротьбі з проявами адміністративного свавілля та бюрократії, у забезпеченні дотримання державними органами та органами управління прав і свобод людини. Сутність даного інституту, насамперед,

проявляється через покладені на нього функції, які дають змогу визначити його мету й соціальне призначення.

Ступінь дослідження теми. Безпосередньо історії становлення та розвитку інституту омбудсмена присвячено велику кількість наукових праць. До даної теми зверталися такі вітчизняні науковці, як Ю. Шемшученко, Г. Мурашин, В. Євентов, В. Денисов, М. Буроменський, В. Буткевич, О. Марцеляк, О. Батанов, Н. Наулік, Л. Голяк та деякі інші, а також багато науковців зарубіжних країн. Але всі вони торкалися переважно проблеми історичного розвитку даного інституту в аспекті започаткування його у Шведському Королівстві.

Незважаючи на невичерпний науковий інтерес до функціонування інституту омбудсмана, в наукових дослідженнях, присвячених різним аспектам діяльності даного інституту, збереглися окремі проблемні питання, котрі потребують більш ретельної уваги та поглибленого розкриття. До таких питань належить і з'ясування еволюції й трансформації функцій інституту омбудсмана як визначальних у розумінні сутності даного інституту і причин його поширення в різних правових системах.

Тому **метою нашого дослідження** є спроба прослідити генезу функцій інституту омбудсмана від класичної шведської моделі до сучасних парламентських та інших видів омбудсманів, з урахуванням соціально-правових, культурних та інших особливостей різних країн.

Викладення основного матеріалу. Становлення і розвиток інституту омбудсмана у світі відбувалися у взаємодії з іншими структурними елементами громадянського суспільства, у зв'язку з чим його функції в різних країнах можуть мати різне наповнення залежно від державного та політичного устрою, особливостей правової культури та традицій.

Традиційно появу даного інституту пов'язують з епохою абсолютної монархії у Швеції в період правління Карла XII, котрий у 1713 році видав закон про створення у Швеції Королівського омбудсмана (Konungens Högsta Ombudsmanen), якому доручалося стежити за тим, аби закони та статuti в країні виконувалися, а цивільні службовці чітко дотримувалися своїх повноважень і обов'язків [17, с. 133]. Тобто із самого початку на інститут омбудсмана була покладена функція контролю й нагляду за діями адміністрації, котра була його основною функцією протягом тривалого часу. Пізніше він отримав назву Канцлера юстиції (Chancellor of Justice (Justitiekanslern) та функції контролю за діями королівської адміністрації й суду. Однак, будучи «людиною короля», канцлер не був наділений достатньою незалежністю для того, щоб ефективно виконувати покладені на нього функції [14, с. 7]. Тому у 1809 році, після створення у країні парламенту (Рикстагу) й прийняття Конституції, була запроваджена посада омбудсмана юстиції (Justitie-Ombudsmanen), який, на відміну від Канцлера юстиції, був підзвітний парламенту й отримав певну незалежність у виконанні своїх функцій.

Слід зазначити, що серед науковців, які досліджували інститут омбудсмана, немає одностайної думки щодо причин виникнення даного органу. Так, на думку професора А. Сунгурова, запроваджуючи посаду омбудсмана, Карл XII навряд чи думав про захист прав людини – його більше цікавило підвищення ефективності діяльності службових осіб виконавчої влади, індикатором дотримання законності котрих могли стати скарги та повідомлення громадян [9, с. 23-25]. Схожої думки дотримується й колишній Омбудсман Нідерландів Мартен Остінг, стверджуючи, що за скандинавською традицією парламент вбачав в омбудсманові офіційну особу, у функції якої входив нагляд за законністю дій органів виконавчої влади, а роль захисника прав людини мала другорядне значення [6, с. 49]. А на думку Н. Хаманової, однією з причин становлення інституту омбудсмана стала лібералізація суспільних умов на початку XIX століття, яка зумовила виникнення конституційних норм у Швеції, що передбачали засоби урівноваження повноважень короля і парламенту, одним з яких і став інститут омбудсмана, на котрого були покладені функції нагляду й контролю за дотриманням адміністрацією законодавчих актів, прийнятих парламентом, і котрий сприяв більшій захищеності громадян від бюрократичного свавілля з боку органів управління та їх службових осіб [12, с. 3].

Однак багато хто з науковців вважає, що і до запровадження інституту омбудсмана існували органи, котрі виконували схожу контролюючу функцію. Так, на думку Мартена Остінга, до органів з відповідними контрольними функціями можна віднести посади Контролюючого

Юаня в Китайській імперії [6, с. 50], а за твердженням Є. Харитонової і О. Харитонова, до таких органів відносилися й непрофесійні судді, що обиралися із середовища купецьких гільдій Італії, котрі мали назву «консулів», та «шемени» Німеччини, котрі обиралися з представників народу й виконували функції захисників інтересів купців та споживачів [13, с. 365-368]. А. Соколов та К. Трумпель вважають, що коріння інституту омбудсмана сягає давньогрецької Афіньської республіки, де ще в період до нашої ери існував інститут архонт епонім, наділений функцією контролю і нагляду за адміністрацією, а також гелієя, головною функцією якої був розгляд скарг на судові рішення та здійснення контролю над адміністрацією, та Стародавнього Риму, де існувала посада народних трибунів, що мали право вносити протест щодо рішень сенату та право вето на рішення патриціанських магістратів [8, с. 5-6]. Багато хто підтримує думку про вплив на шведського короля Карла XII у його рішенні запровадити посаду омбудсмана інституту «Мухтасіба» (Muhtasib), що виконував функції захисника справедливості та поборника громадської моралі в Османській Імперії, з діяльністю котрого король ознайомився перебуваючи в Туреччині [2, с.11-12]. Представляє інтерес і думка професора Університету Сан-Пабло (Іспанія) Карлоса Переза Фернандес-Турегано, котрий вважає прототипом омбудсмана спеціально призначеного для розгляду скарг громадян на зловживання владою органами управління і прояви несправедливості щодо мешканців у середньовічній мусульманській частині Іспанії суддю, який отримав назву Сахіб-аль-Мазалім («пан справедливості») [11, с. 20].

На думку деяких науковців, прообраз інституту омбудсмана був відомий і в Російській імперії, де існував так званий «ходатай» у приватних справах з певними повноваженнями представляти інтереси окремих осіб, а Л. Голяк зазначає, що недостатньо дослідженим є і інститут земського уповноваженого Російської імперії, запроваджений Олександром II у результаті проведення правової реформи 1864 року, який відповідав за дотримання законів про скасування кріпосного права і якого також можна вважати прототипом інституту омбудсмана в Росії [1, с. 45-46].

Дехто з дослідників вважає, що до подібних структур слід віднести й органи прокуратури, котрі виникли у Франції у період формування абсолютної монархії і слідували за виконанням волі короля, а також посаду Генерал-прокурора Російської імперії, котра була запроваджена Петром I, до його функцій належав нагляд за Сенатом та іншими центральними й місцевими органами управління [3, с. 5-8].

Однак інститут прокуратури, входячи в систему державних органів контролю, на думку окремих науковців, не завжди ефективно виконує функції контролю, оскільки певним чином залежить від органів влади [7, с. 96]. У зв'язку з цим виникає потреба у створенні контролюючих органів, незалежних від інших гілок влади, котрі б не могли втручатися в управлінську, оперативно-господарську діяльність й оцінювати доцільність тих чи інших дій та рішень, якщо вони не порушують чинне законодавство. Таким органом може бути саме інститут омбудсмана. Хоча, на думку А. Сунгурова, контрольні функції омбудсмана, особливо в його скандинавській моделі, є близькими функціям прокуратури, тому даний інститут, як різновид контрольних органів, в умовах демократичної правової держави з поділом влад, знаходиться десь посередині між основними гілками влади [10, с. 11].

Варто зауважити, що не всі науковці є прихильниками пошуку коріння інституту омбудсмана серед подібних інституцій, що існували у давні часи. Наприклад, Е. Лохматов вважає, що такий пошук є спірним, хоча й цікавим, і що всі такі звані «попередники» служби омбудсмана не мають достовірно підтвердженого впливу (прямого чи опосередкованого) на створення шведського оригіналу та

служують лише підтвердженням того, що ідея створення служби, яка гарантувала б належний захист населення від неправомірної діяльності чиновників, була популярною у всі часи [4, с. 45].

Таким чином, початковою серед функцій омбудсмана була функція контролю і нагляду за діями адміністрації, що здійснювалася шляхом розгляду скарг і заяв окремих громадян. З часом контрольно-наглядова функція омбудсмана розповсюдилася й на інші сфери управління. Так, у тій же Швеції у 1915 році запроваджується посада першого спеціалізованого омбудсмана у військовій сфері (Militieombudsman), що виконував функції контролю за діями військової адміністрації щодо дотримання прав військовослужбовців. Однак даний інститут проіснував лише до 1967 року, коли відбулися зміни в регулюванні правового статусу інституту омбудсмана, роль якого почали виконувати декілька осіб. Тобто відбувся розподіл функцій між трьома особами, кожна з яких отримала назву Омбудсмана юстиції. Одна з них здійснювала функції нагляду за судовими органами, прокуратурою, армією й поліцією. Юрисдикція другої розповсюджувалася на соціальну сферу, засоби масової інформації й освіти. Третя відповідала за інші питання, що стосувалися управління, зокрема податкової системи, транспорту тощо [14, с. 8-9]. Подальше реформування шведського інституту омбудсмана відбулося з прийняттям Конституції 1975 року, коли до парламентських омбудсманів було додано ще одну особу. Крім того, були запроваджені декілька спеціалізованих омбудсманів, котрі виконують функції у різних сферах суспільних відносин.

Першою після Швеції країною, яка ввела інститут омбудсмана, стала Фінляндія, найближча сусідка Швеції, з якою її пов'язували довготривалі спільні інтереси та спільна діяльність і котра до 1809 року входила до складу Швеції. Тому й не дивно, що у Фінляндії також була запроваджена посада Канцлера Юстиції, головною функцією котрого був контроль за діями уряду та адміністрації, що здійснювався через розгляд скарг і звернень громадян. Не торкаючись історичного розвитку державності даної країни, слід зазначити, що після проголошення незалежності Фінляндії у 1919 році приймається Конституція країни, котра передбачила посаду омбудсмана юстиції, що діє паралельно із Канцлером [16, с. 31-40].

Подальше розповсюдження інституту омбудсмана пов'язується зі змінами в суспільстві різних країн і розвитком соціальних та політичних інновацій, при яких, за твердженням деяких науковців, відбувається «імпортування» окремих інститутів із демократично розвинених країн [5, С.11]. При цьому відбувається й розширення та еволюція функцій омбудсмана. Так, у Норвегії поряд з посадою військового омбудсмана, що виконував функції контролю за військовою адміністрацією, запроваджується й омбудсман у справах осіб, що відмовляються проходити службу в армії з релігійних чи моральних причин. На даних омбудсманів покладалася, крім іншого, консультативні функції, яких не мали інші омбудсмани. Ці функції проявлялися, зокрема, в обов'язку омбудсманів висловлювати свою думку й надавати рекомендації з питань, віднесених до їх компетенції, при запитах парламенту, парламентської військової комісії, міністра оборони і Центрального комітету головнокомандуючого [14, с. 61-62]. Подібна посада військового омбудсмана була запроваджена і в Німеччині.

У Данії еволюція функцій омбудсмана відбувалася через зміни сфери його впливу. Так, на відміну від омбудсмана Швеції, у функції датського омбудсмана не входить розгляд скарг на дії суддів. Однак йому надане право нагляду за діями місцевої адміністрації.

У Новій Зеландії, котра одна із перших англійських країн запровадила посаду омбудсмана, та в деяких інших країнах Британської Співдружності, навпаки, дії місцевої адміністрації не входять у сферу нагляду омбудсмана. Крім

того, у функції омбудсмана не входить розгляд скарг та розслідування, що проводяться за власною ініціативою омбудсмана, щодо актів уряду, органів правосуддя, збройних сил та деяких інших структур [14, С.81-82]. Водночас у Великобританії функції нагляду за діями місцевої адміністрації покладені на спеціально призначеного для цього омбудсмана.

Взагалі, модель інституту омбудсмана Великобританії має свої особливості не стільки за обсягом покладених на нього функцій, скільки за підставами й способами їх реалізації. Так, підставою для розгляду скарги омбудсманом є неналежне управління або адміністрування (maladministration), сутність якого визначається на розсуд самого омбудсмана. Тобто він самостійно визначає, чи відносяться ті чи інші дії посадовців до неналежного управління. Крім того, ускладнений порядок звернення до омбудсмана, оскільки громадянин не може звертатися до нього безпосередньо, а лише через депутата парламенту. Тим самим, за словами А. Хиль-Роблеса, було порушено один із головних принципів функціонування омбудсмана – громадян позбавили прямого доступу до омбудсмана [14, с. 97].

Схожий порядок доступу до омбудсмана має й омбудсман Франції, котрий, крім того, має і інші свої особливості. Так, омбудсман призначається на посаду не актом парламенту, а розпорядженням президента країни. Крім того, виконання функцій французького омбудсмана обмежені відсутністю права проводити розслідування за власною ініціативою, а також можливістю міністрів відмовити в наданні омбудсманові необхідної для розслідування інформації, і, нарешті, відсутністю в омбудсмана права повідомляти громадськості, ким були скоєні ті чи інші порушення чи помилки в процесі адміністративного управління [10, с. 51].

Свої особливості має й інститут омбудсмана у США. Слід зазначити, що процес розвитку інституту омбудсмана в даній країні відбувався на рівні штатів і муніципальних утворень, однак, незважаючи на широке обговорення й деякі спроби внесення пропозицій щодо його створення у парламент країни, так і не був заснований на федеральному рівні. Омбудсмани деяких штатів, наприклад Небраска, Айова, Нью-Джерсі, Аляска, наділені функціями класичного парламентського омбудсмана, сфера дії котрих обмежена територією штату. Решта омбудсманів мають більш обмежені функції у зв'язку з призначенням їх на посаду не законодавчим органом штату, а за наказом губернатора. Більшість муніципальних омбудсманів створюються на основі Статутів міст та інших муніципалітетів і виконують у межах даної території функції «класичного парламентського» омбудсмана.

Окремо слід відмітити особливості функціонування деяких так званих «спеціалізованих омбудсманів», започаткованих у США на рівні багатьох вищих навчальних закладів та великих корпорацій. Найбільш розповсюдженими стали університетські омбудсмани, посада котрих запроваджується рішенням наглядової ради чи ректора університету, до їх функцій входить нагляд за дотриманням прав студентів і вирішення конфліктів з адміністрацією закладу. Омбудсмани корпорацій розглядають скарги як співробітників установи на дії адміністрації, так і клієнтів на неправомірну з їх точки зору поведінку службових осіб корпорації. На думку А. Сунгурова, до такого широкого застосування терміну «омбудсман» можна ставитись як до девальвації класичного розуміння Омбудсмана, або як до диверсифікації і трансформації образу омбудсмана, пов'язаних із розповсюдженням ідеї неконфронтаційного виправлення ситуації у відносинах суспільства і влади на різних рівнях цієї влади [10, с. 50].

Хвиля демократичних перетворень та повалення авторитарних режимів у другій половині ХХ століття привели до усвідомлення важливості дотримання й захисту прав людини і створення дієвих механізмів їх охорони, тому, врахувавши позитивний досвід функціонування інституту ом-

будсман в демократично розвинених країнах, дані країни поступово почали запроваджувати цей інститут, наділяючи його функціями відповідно до національних потреб та традицій. Важливою функцією омбудсмана у поставторитарних країнах стала функція посередника між суспільством і владою, що допомагає подолати недовіру до владних структур і поновити цілісність соціальної системи країни, а також право відновлювальна функція, функція позасудового розгляду конфліктів та антикорупційна функція.

Висновок. Таким чином, інститут омбудсмана, проявляючи здатність адаптуватися до конкретних соціально-політичних, культурних і правових умов різних країн, отримав розповсюдження в різних правових системах світу. Омбудсмани стали невід'ємною частиною політичної, соціальної і правової системи демократичних країн. Його поява в країнах із різними формами правління свідчить про розвиток реальних демократичних принципів і цінностей та ставить людину і її права на перше місце при

здійсненні державними органами та їх посадовими особами владних повноважень. Функції інституту омбудсмана в країнах зі стабільним демократичним режимом полягають, передусім, в оптимізації й удосконаленні діяльності органів управління та сприянні реалізації парламентського контролю за діями органів виконавчої влади, що слугує усуненню прогалин в управлінні й покращенню адміністрування та підвищенню авторитету влади, і в кінцевому результаті – захисті прав і законних інтересів громадян, розвитку демократії та утвердженні верховенства закону. Зазначені функції формувалися й розвивалися відповідно до історичних і культурних особливостей кожної з країн, системи державної влади, зазнаючи певних модифікацій у зв'язку з викликами часу та розвитком суспільних відносин. Тенденція сучасної спеціалізації функцій омбудсмана полягає у використанні його можливостей у захисті прав людини в окремих сферах життєдіяльності або в якості інституціональної гарантії окремих прав громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голяк Л.В. Інститут спеціалізованого омбудсмана: світовий досвід організації та діяльності: монографія. – Львів, «ЗУКЦ», 2011. – С. 45-46
2. Жузжоний А.Ш. Інститут мухтасиба (омбудсмана) в исламе. /В кн.. Омбудсмани мира [С.Ш.Рашидова, М.Енча, Ф.Х.Бакаева и др. под ред. С.Ш.Рашидова] – гос. науч. из-во «Узбекистон миллий энциклопедияси». – Ташкент, 2006. – С. 11-12
3. Кутафин О.Е. Предисловие – В кн.: Звягинцев А. Г., Орлов Ю. Г. Око государево. Российские прокуроры XVIII век. – М., РОССПЭН, 1998. С. 5-8.
4. Лохматов Е.А. Генезис и эволюция института Омбудсмана в Швеции // Государство и право: теория и практика: Межвуз. сб. науч. тр. Вып. 4 / отв. ред. В. П. Прокопьев. Калининград: Изд во РГУ им. И. Канта, 2005. С. 45–55.
5. Олейник А.Н. Институциональная экономика: Учебное пособие. – М.: ИНФРА – М, 2002. – 416 с.
6. Остинг М. Выступление на 7-ой Международной конференции Международного Института Омбудсманов, г. Дурбан, Южная Африка, 30 октября – 2 ноября 2000 г / в кн. Омбудсманы мира /под ред. С.Рашидова/ – «Узбекистон миллий энциклопедияси»: Ташкент, 2006. – С. 49
7. Рохлин В.И. Прокурорский надзор и государственный контроль: История, развитие, понятие, соотношение – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс, 2003. – 303 с.
8. Соколов А.Н. Институт омбудсмана в современном мире / А.Н. Соколов, К.Б. Трумпель, Е.С. Смирнова – Калининград: КЮИ МВД, 2001. – 150 с.
9. Сунгуров А.Ю. Омбудсман и другие государственные институты защиты прав человека / А.Ю. Сунгуров // Приложение к журналу «Северная Пальмира». Санкт-Петербургский гуманитарно-политологический центр «Стратегия» – СПб.: Норма, 2004. – С. 23-54.
10. Сунгуров А. Институт Омбудсмана: эволюция традиций и современная практика (Опыт сравнительного анализа) – СПб.: Норма, 2005. – 384 с.
11. Фернандес-Турегано К.П. История возникновения от Гражданского Защитника до За щитника Народа //В кн.. Омбудсманы мира [С.Ш.Рашидова, М.Енча, Ф.Х.Бакаева и др. под ред. С.Ш.Рашидова] – гос. науч. из-во «Узбекистон миллий энциклопедияси». – Ташкент, 2006. – С.20-21
12. Хаманева Н.Ю. Охрана прав граждан зарубежных стран: институт омбудсмана (Сравнительный аспект) / Н.Ю.Хаманева // Сб. обзоров. – М., 1991.- С. 5-154.
13. Харитонов О.И., Харитонова Е.О. Порівняльне право Європи: основи порівняльного правознавства.Європейські традиції. – Х., «Одісей». – 2002 – С.365-368
14. Хиль Роблес, Альваро. Хиль Роблес Альваро. Парламентский контроль за администрацией (институт омбудсмана) / Альваро Хиль Роблес – М.: Ad Marginem, 1997. – 96 с.
15. Marten Oosting. The Ombudsman and his environment: a global view. – In: The International Ombudsman Anthology. – The Hague e.a.: Kluwer Law International, 1999, p. 1–14
16. Mikael J.V.Hiden. Finland's defender of the law. . – In: The Ombudsman or citizen's defender; a modern institution. Ed. by Roy V. Peel. – Philadelphia, American Academy of Political and Social Science, 1968, p. 31–40;
17. Stromhoim S. An Introduction to Swedish Law / S. Stromhoim – Norstedts, Stockholm, 1991. – P. 347-521; Введение в шведское право / [Отв. ред. Б.С. Крылов; пер. с англ. Е.В. Тарасовой, Н.А. Шульженко]. – М.: Юридическая литература, 1986. – 335 с.